

Sümegei Szandra¹

A jog és az akaratszabadság jogelméleti kérdései

Az akaratszabadságról általánosságban

Az akaratszabadság fogalmának vizsgálata első ránézésre inkább pszichológiai vagy szociológiai törekvésnek tűnhet, mintsem jogi relevanciával bírónak. A jogászok, a jogkutatók és egyéb joggal foglalkozó személyek számára már évszázadok óta rejtély, hogy az akarat valójában pontosan miféle jelenség és milyen kihatása lehet a jogi szabályozásra.

A továbbiakban a jog és az akatszabadság kérdéskörét határolom körül az akarat szinonimáinak és tudományos fogalmainak elemzésével, amely megfelelő bevezetést ad a téma mélységébe és filozofikus jellegébe.

1. Az akaratszabadság fogalmának meghatározása

Az akarat *szabadságának* vizsgálatához elsősorban szükséges feltenni a kérdést, hogy „Mi is az az *akarat*?” Erre konkrét meghatározást nemigen találunk, főként rokonértelmű szavak jutnak eszünkbe: szándék, vágy, érzelem, kíváncsóság, tudat, döntési autonómia, cselekvési szabadság, esetleg lelkiismeret. Azonban ezek közül mindegyik valamilyen többletjelentéssel bír. A különböző természet- és társadalomtudományok más és más szavakat használnak a jelenség körülírására, így természetesen a jog is.

Ezen megjelölések között főként pszichológiai és filozófiai fogalmakkal találkozhatunk, amelyek közül csak bizonyosak bírnak a jogban is értékelhető relevanciával. Ilyenek a tudat, döntési autonómia, cselekvési szabadság, a szándék és maga az *akarat* szó is. Ebből kifolyólag elmondhatjuk, hogy a jogi megítélés alapján is eltér ezen szavak jelentése.

A jogi kategóriába tartozó kifejezések közelebbről való vizsgálata alapján általános jelleggel elmondható, hogy a büntetőjog területén jelentős a szándékosságra vagy gondatlanságra kiterjedő tudattartalom, amelyhez egyfajta *tudat*, mégpedig a *büntudat* társulhat, mint a lelkiismeret megjelenési formája, ami pedig már nem jogi fogalom, azonban a büntetés kiszabásakor jogilag értékelhető a *tevékeny megbánás*² formájában.

A *döntési autonómia* és az akarat *kifejezése* a polgári jogban jelenik meg, amelyek az alkotmányos alapjogból, a *cselekvési szabadságából* erednek. Az alkotmányok és törvények persze nem mindig biztosítják az akarat *szabadságát*, még a demokratikus jogállamban sem.

2. A tanulmány felépítése

Az akarat különböző megközelítéseiből jól látható, hogy a téma részletesebb elemzésére van szükség a szó jelentésének meghatározásához. Csak ezt követően vizsgálható az akaratszabadság kérdésköre, vagyis az, hogy az ember valóban rendelkezik-e szabad akarral, vagy bizonyos körülmények esetén meghatározott módon dönt. Ebből pedig az következne, hogy a viselkedése valójában megjósolható a természettudományok által.

A tanulmány a történeti fejlődés vonalára felépítve szerkezetét, először az akarat meghatározását, jogi szempontból releváns megjelenési formáit és a kettő viszonyát vizsgálja a kiinduló feltevés meghatározásához. Ezt követően az akarat konkrét történeti fejlődéséről lesz szó. A kezdetleges, primitív társadalmakban kialakulóban lévő jogtól kezdődő elemzéstől, az ókori, középkori és újkori gondolkodók elméleteinek összevetésén és a szocialista diktatúrákban megjelenő „akarat” tárgyalásán keresztül eljutunk napjaink szabályozásához.

¹ Joghallgató, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar.

² 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről 29.§.

A hatályos jogban vizsgálom az akarat megjelenését nemzetközi jogi kitekintéssel Magyarországon Alaptörvényi és jogági szinten, az aktuális társadalmi kérdésekkel kiegészítve. Az akarat e széleskörű vizsgálata után végezetül az akaratszabadság fentebb említett – a viselkedés megjósolhatóságával kapcsolatos – problémakörét vázolom idegtudományi szempontból.

3. A hipotézis

A kérdés tehát elsősorban az, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az akarat és a jog, illetve különböző szinonimák és az akarat érvényesítését biztosító, illetve korlátozó jogintézmények. Melyik az elsődleges, melyik az erősebb, melyik létezett előbb, és melyik létezne vagy pont, hogy nem létezne a másik nélkül? Maga a kérdés megfogalmazása is nehézséget okoz. Ha az akaratunkat saját magunk tudtuk korlátozni a jogszabályok megalkotásával a társadalmi rend és a közmorál fenntartása érdekében, akkor az azt jelenti, hogy akaratot lerontó jogot hoztunk létre, amely a létrehozástól fogva *erősebb*, mint az akarat; vagy éppen ellenkezőleg: az akarat az erősebb jelenség, amely kellő létszám esetén képes megváltoztatni a jogot alkotmány-, illetve törvénymódosítás keretében?

Úgy gondolom, hogy mivel a jogalkotás az emberi tevékenység eredménye, amit a döntéshozók akarata váltott ki, így időben ketté kell választani a vizsgálandót. Egyrészt beszélhetünk jog előtti állapotról, amikor is az akarat volt elsődleges, viszont a következő állapotban, – a normatív szabályok megalkotásának folyamata közben és után, – már a jog az elsődleges, mivel az képes korlátozni az emberi akaratot. Ebben a második állapotban a jog és az akarat közötti választóvonal a jog által biztosított *döntési autonómia*, amelyet a demokratikus alkotmányok alapjogi szinten biztosítanak. Amennyiben az egyén *tudatában* megjelenő pszichés folyamat egyezik az *alanyi jog*³ által biztosított reális lehetőséggel, akkor a természetes személy által *kívánt* eredmény bekövetkezhet. Ha viszont a döntési autonómiából fakadó döntés ellentétes a jog által körülhatárolt lehetőségekkel, a döntés jogellenesnek fog minősülni. Ennek alapján nem lesz lehetősége az eredmény, a joghatás kiváltására, továbbá a *döntése alapján eszközölt cselekvést*, ill. *bűncselekményt* a jog megbünteti, szankcionálja.

Az *elsődlegesség* mellett a *létezés* kérdésköre képezi a hipotézis másik egységét. Erre valójában az elsődlegesség vizsgálata is magában foglalja a választ. A jogalkotók *akaratauk alapján* végezték el tevékenységüket, így kijelenthető, hogy az akarat létezett először, és jog nem létezne akarat nélkül. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a jogászai társadalom a laikusok számára is a jog *primátusát*, elsődlegességét hirdeti, állandóan jogszabályhelyekre hivatkozva támasztja alá érvelését, nem pedig természetjogi törvényszerűségeire. Márpedig pszichológiailag is megfigyelhető az a jelenség, amely valaminek – ez esetben a jog elsődlegességének – az állandó bizonyításával, bizonygatásával jár, azzal szemben, amelynek létezését minden ember, állandó emlegetés nélkül is általánosan elfogad: az akaratot.

³ SZMODIS JENŐ: *A jog realitása. Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletheig*. Kairosz, Budapest, 2005. pp. 263-265.

I. Az akarat történeti-filozófiai kérdésköre

Az akarat történeti fejlődése szempontjából – jogi tanulmányról lévén szó, – részletes történelmi elemzésekbe nem bocsátkozom. Annál is inkább néhány jogfilozófiai elméletet vetek össze a történelem különböző időszakaiból, ahol az akaratról eltérő módon gondolkodtak.

A társadalmi berendezkedés és az államforma az adott időszakon belül is jelentősen megváltoztatta az egyes népek akaratszemplését, kezdve a kezdetleges népek primitív büntetőjogától. Az ókori, középkori és újkori filozófusok elméletei jelentős fejlődést hoztak a korabeli jog számára is, így *Arisztotelész*, *Descartes*, *Immanuel Kant* és *Hans Kelsen* munkásságáról is szó lesz. Végezetül a diktatúrákban élő egyének akaratának valóságát vizsgálom.

1. A kezdetek elméleti kérdései és a primitív népek joga

A jogfejlődés kezdetén, a jogrend megalkotása előtt gátlástalanul eluralkodott az emberi akarat. A társadalmi együttélés kialakulása után nem sokkal ez problémákat okozott. Az egyik egyén a másikat megkárosító cselekménye esetén, – habár kifejezéseket, jogi kategóriákat még nem fogalmaztak meg, – *éreztek*, hogy a károsulttal szembeni igazságtalanságot, és a megtorlás anarchikus jellegét, így hamar egyértelmű volt számukra, hogy szabályokra van szükség a rend fenntartása érdekében. Kialakult a kezdetleges büntetőjog a *Talio elv* helyett. A kérdés, hogy mi teszi a szabályokat kikényszeríthetővé egy társadalomban, főleg, ha az együttélés kezdetleges és kaotikus?

Bronislaw Malinowski, lengyel antropológus monográfiája⁴ foglalkozik a vad társadalomban elkövetett bűncselekmények szankcionálhatóságával *Rousseau* gondolataira építve. Álláspontja szerint a primitívek könnyen engedelmessé válnak, (sokkal inkább, mint a modern túlszabályozott közegben élő egyének), de *Rousseau* szerint az emberek alapvetően szabadnak, kötöttségektől mentesnek születnek. Ez a jogrend kikényszeríthető jellegével ellentétes megállapításnak tűnik, mivel a törzsi életben kialakult szokások pont e vele született szabadságnak az ellenkezőjét bizonyítják. A törzsekben a közösségi (együtt)ézés az, amely még elkülönült hatalomérvényesítő rendszer hiányában is biztosítja a szabályok követését. Az egyének önként lemondanak akaratuk, autonómiájuk egy részéről az életben maradás és a társadalmi békés együttélés érdekében. Tehát arra találunk bizonyítékot, hogy már a primitív társadalmakban is a jog kényszerítő ereje az ösztönös engedelmesség, amely egy felsőbbrendű forrásból származó intuíció, akárcsak az akarat.

Amennyiben nem csak a büntetőjogot, mint adott társadalom kényszerítő erejével rendelkező rendszerét, és az általa kiváltott félelmet, mint generális prevenciót vizsgáljuk, hanem más jogterületek olyan rendelkezéseit is, amelyek kívánt joghatás kiváltására képesek, akkor egyértelműen megállapítható, hogy komplex pszichológiai és szociológiai folyamatok eredménye az önkéntes jogkövetés. Az akaratnak tehát az együttélés közege maga a társadalom is korlátokat szab, tehát pszichoszociális oldalról is behatárolt az akarat szabadsága.

Továbbá minden népnek adott a saját politikai felfogása, amely meghatározza, hogy más társadalom egyéneivel hogyan viselkedhetnek, vagy legalábbis hogyan gondolják, hogy viselkedhetnek. „*A népek joga nem a nemzetiségi származást középpontba állító felfogás.*”⁵ A politikai felfogás pedig visszavezethető a szabadelvűségre, a tisztességre, és az igazságosságra, így végső soron a rációra. Akármilyen legyen is a népek politikai felfogása, a tolerancia és a kölcsönös egyenlőség mindenkítől megkívánható. Ilyen tekintetben tehát a népek akaratát is

⁴ BRONISLAW MALINOWSKI: Bűncselekmény és szokás a vad társadalomban. In: H. Szilágyi István – Varga Csaba (szerk.): *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 2000. pp. 46-48.

⁵ JOHN RAWLS: *A népek joga. Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. Ford.: Kaszás Gábor, Krokovay Zsolt. L'Harmattan, Budapest, 2008. pp. 129-131.

korlátozható a racionalitás határain belül. Ha például egy népnek meghatározott célja van, legyen az mondjuk egy vallási okból jelentős terület elfoglalása vagy visszafoglalása, akkor a kölcsönös tolerancia megköveteli az adott nép vezetőitől, hogy oly módon juttassák érvényre akarataikat, amely a másik nép egyéneit nem sérti. Jelenkori példákkal élve ilyenek a diplomáciai úton folytatott békés tárgyalások és az egyetemes emberi jogok a nemzetközi jog szerinti tiszteletben tartása.

2. A történelmi és jelenkori gondolkodók jogfilozófiai elméleteiről

A kezdeti társadalmak szerveződését követően jelentős filozófiai és jogi fejlődést hozott a görög-római kultúra. Először *Arisztotelész Nikamakhoszi etikájában* az akarat autonómiájáról írt gondolatainak *Immanuel Kant* szemléletmódjával való összevetésére kerül sor, amellyel *Boros János* monográfiájából ismerkedhetünk meg.

Az író az akaratról való vélekedés tekintetében *Arisztotelésszel* szembeállítja a másik gondolkodót. Szerinte *Arisztotelész* az életben elérendő legfőbb célnak a boldogság elérését tartja, míg *Kant* szerint nincs ilyen konkrét cél. A „cél” valójában a jó akarat és a legfőbb jó érvényre juttatására való állandó, folyamatos törekvés a mindennapi élet során. E kanti „legfőbb mérték” egy bizonyos erkölcsi törvény, amely a belső cselekvési késztetésünket korlátozza, ennek megfelelően a szabad akaratot is. Ez a morális szubjektum minden egyénél a társadalom tagjaként való érvényesülés hatására autonóm módon olyan saját alapelveket, erkölcsi értékrendet fejlesztett ki, amelyek az autonóm akaratát valójában korlátozzák. Ezt a jelenséget nevezi *Kant* az „önmagával szemben szabad és önellentmondásának”, amelynek lényege, hogy a természetjogi racionalitást a rációnak szükségképpen be kell tartani, nem mehet azzal szembe a szabad akarat, mert a szabad akarat a ráción belül érvényesül, tehát egy önmagát létrehozó jelenségről beszélünk, az „ész önmagával szembeni szabadságának lehetetlenségéről”.⁶

Az emberi természetből fakadó célokról pedig *Frivaldszky János*, katolikus jogfilozófus szól. A célok a jövőben elérendő pontok, amelyek az emberi akaratból fakadnak, az emberi tudat számára lehetőségként, kívánalomként jelennek meg. Vannak kifejezetten csak közösségben megvalósítható célok, és vannak speciálisan csak politikai társadalomban megvalósítható célok. Ezek jelentik a közjó szolgálatát, amelyek megvalósításához szükség van egy vezető kormányzatra. „A közjó keresése a társadalmat alkotó minden személy és közösség együttes felelőssége.” A jogi normák nem pusztán kívánalmak, hanem az emberi (jogalkotói) akarat kényszerítő ereje húzódik meg mögötte. Ez a kényszerítő erő nem jogi erővel kötelez, tehát lehet akár milyen hatalmas az állam ereje, végső soron a természetjogi tartalma teszi követendővé ezeket a normákat.

Álláspontja szerint bármilyen rendelkezésről is legyen szó, nem lesz az követhető és követendő a demokrácia keretein belül, ha ellentmond a természetjognak, „nevezetesen az emberi jogoknak vagy a természetes erkölcsi törvényeknek, [így] semmiféle természetjoggal ellentétes akarat nem lehet forrása a jognak, még az emberi jogokat érvényesíteni kívánó sem.”⁷ Megemlítendő, hogy a jogfilozófus gondolkodását a katolikus keresztény ideológia és értékrend itatja át, tehát érvényesül benne a Szent Ágoston által is hirdetett akaratszabadság, amely Isten által a teremtéskor az embernek adott szabad akarat, amellyel rendelkezve irányíthatja életét, – és a halál utáni sorsát a túlvilágon, – döntésein és cselekedetein keresztül. Ezzel szemben a kálvini (református) predestináció elmélete áll, miszerint az ember sorsa már születésekor meg van írva, így a szabad akarat valójában minden döntéssel ugyanabba a végső pontba vezet: az Isten általi üdvözülésbe.

⁶ BOROS JÁNOS: Az akarat autonómiája. In: *Immanuel Kant*. (<https://mersz.hu/boros-immanuel-kant/>).

⁷ FRIVALDSZKY JÁNOS: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2007. pp. 436-438.

Az akarat egy másik megnyilvánulása az ellenállás, amely csak a demokratikus államok hatalmával szemben tud érvényesülni. *Kant* álláspontja szerint azonban, – mint ahogyan azt *Boros* is kifejti, – az ellenállás joga kizárt a főhatalommal szemben, a *Georg Jellinek* általi terminológiával élve.⁸ Az ellenállás elvileg csak az elviselhetetlen zsarnok ellen lehetséges. Ez a gondolat fog minket később bevezetni a diktatúrákban érvényesülő akarat, valamint a demokratikus államok alkotmányával összefüggő ellenállási jog témaköreibe.

Mindezek előtt azonban még szót kell ejteni *Kant* kognitívizmus elméletéről és *Descartes* karteziánus emberképének a bemutatásáról, mivel a későbbiekben tárgyalandó magatartás determinizmusról szóló neurológiai problémakört ezek alapozzák meg. A „kognitív” szó a pszichiátriában is használatos idegtudományi, egyben mégis filozofikus fogalom, amelynek természettudományos alapját, a lét tudatával való kapcsolatát, és annak empirikus bizonyítását még kutatják, azonban már *Kant* is foglalkozott a jelentésével. Elmélete az *objektív kognitívizmusról* szól, mégpedig az *etikai objektívizmusról*. Eszerint a tudatosság lényege, hogy az etikai kijelentések nem az egyéni szubjektív értékeléséből kell, hogy fakadjanak, hanem szükséges egy ezt meghaladó, általános, egyetemes etikai elv, amely minden szubjektumra irányadó, akiktől pedig elvárható ennek követése. Két gondolata fejezi ki ezt, amelyeket *Kormos József* köt össze: „[„Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyúttal mindenkor az egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson”; az ember, mint eszes lény „Sohasem használható puszta eszközként, mindig célnak is kell tekinteni.”]”⁹

A kognitívizmus másik megközelítése a *Descartes*-i karteziánus emberkép-elmélet, amely a tudatot, az elmét a testtől elkülönült entitásként, szubsztanciaként kezeli.¹⁰ Ez alapján a tudatosan kialakult akarat önálló, mindenkinél egyedi és szubjektív. A probléma a természettudományok fejlődésével merül fel, mivel a neurológia álláspontja az, hogy az ember nem több mint egy biológiai organizmus, és mindenkire mint egy adott faj egyedeire ugyanúgy hatnak a természeti törvények. Ez alapján a tudomány a *nonkognitívista* álláspont és a *determinizmus* felé halad.

Végezetül az etikai objektívizmus kialakulásához kapcsolódóan, *Hans Kelsen objektívációs folyamatáról* és a jogban megjelenő logika kérdéséről lesz szó. *Kelsen* szerint a jogot el kell választani a tudattól, mivel az elme a „külső realitásokat” létezőnek fogja fel, pedig valójában semmilyen jelenség nem létezik az elmén kívül. Ezeket az agyunk hozza létre, hogy megerősítse önmagát és a létezését. *Szmodis Jenő* gondolataiban a tárgyi jog és az alanyi jog kapcsolatáról elítéli a gondolkodó ezen felfogását, miszerint *Kelsen* azonosítja az alanyi jogot a tárgyi joggal. Az író szerint *Kelsen* célja ezzel a provokatív fogalmazás, hogy kihangsúlyozza a jogpozitivizmus elsőbbségét a természetjoggal szemben. Valójában a tudat nem állandó. Az érzéseket, a tudást a tudatunk folyamatosan fennállónak feltételezi, akárcsak a minket megillető alanyi jogokat. Az időről-időre történő, éppen aktuális pszichikus aktusok függvénye, hogy éppen melyik érzelem tör felszínre vagy melyik jogszabályhely alkalmazása esedékes. A tárgyi jog megléte biztosítja, hogy egy objektív, külső, mindenki számára észlelhető formában is rögzített legyen a jog, így az alanyi jog maga nem kizárólag szubjektivitás terméke.¹¹

A jogpozitivizmus elsőbbségét valló *Kelsen* felfogását kritizálja *Moór Gyula*, jogtudós-politikus is, aki szerint a *Tiszta Jogtan c. művében* leírtak alapján *Kelsen* nem lát logikát a jogban, csak idealitást és írott normákat. Valójában a jog a gondolatoknak egy rendszere. Ebből kifolyólag minden jogszabálynak logikai tartalma van. Hivatkozik *Friedrich Adolf*

⁸ TAKÁCS PÉTER: *Államelmélet a XIX-XX. században. Georg Jellinek elmélete.* (<https://core.ac.uk/download/pdf/159127065.pdf>).

⁹ KORMOS JÓZSEF: *Filozófia és az etika tanítása.* PPKE BTK egyetemi jegyzet, Budapest-Piliscsaba, 2016, pp. 94-95.

¹⁰ MOLNÁR ANDRÁS: *A karteziánus emberkép megkérdőjeleződésének esetei a jogban.* In: *Jogelméleti Szemle*, 2019/3, 18. o.

¹¹ SZMODIS JENŐ: *A jog realitása. Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletekig.* Kairosz, Budapest, 2005. pp. 282-285.

Trendeleburg, német filozófusra is kiserint „*sehol sem válik a logika annyira gyakorlattá, annyira érezhetővé, mint a jogban.*” Álláspontjában a jogalkotó akarata nem korlátlan, nem szabad akaratból bírva alkot jogszabályokat, hanem a logika rendszerén belül a ráció egysége szab a jogalkotásnak korlátokat. A középkorban nem véletlenül csodálták a római jogot a logikai rendszere, felépítése miatt, és *ratio scriptának*, azaz a logika megtestesülésének nevezték.¹²

A filozófusok, jogtudósok, gondolkodók elméleteit olvasva tehát alátámasztják azt, hogy a normák fontosságát hangsúlyozni kell, míg a természetjog és a ráció önmagában is megállja a helyét. Míg tény, hogy az akarat a jog előtt létezett, megállapíthatjuk azt is, hogy a ráció még az akarat előtt létezett, tehát szükségszerűen behatárolja azt. A természetjogi törvényszerűségekből pedig a racionalitás fejeződik ki, amelyek azt támasztják alá, hogy a *Kelsen*-i felfogás ellenére az akarat képes felülmúlni a tárgyi jogot.

3. Akarat a szocialista diktatúrákban

Az egyének akaratának kifejeződése a szocializmus korában egy érdekes kérdés, főleg akkor, ha szocialista *demokráciáról* beszélünk. *Szabó Imre* műve a szocialista demokráciában élő emberek beállítottságáról szól. A történeti jogfejlődés és az akarat alakulása miatt érdekes egy 1987-ben, a rendszerváltoztatás korai időszakában írt könyvből olvasni a témáról, amelyben bemutatja Lenin eszméit, melyek közül kiemelendő a rendszer elemzése, miszerint „*az új proletárállam miközben új módon diktatórikus, egyben új módon demokratikus is*”.

Szerinte a proletárdiktatúra, mint államhatalom mennyiségileg és minőségileg is biztosítja a demokráciát a szocialista társadalomban, tehát sokkal szélesebb körben valósítja meg a demokratikus jogokat a társadalomban, amelyekkel az egyének az akaratuknak megfelelően a jelen demokratikus társadalmakhoz hasonlóan élhetnek.¹³ Megjegyzendő, hogy Lenin elképzelési nem sokáig tudtak érvényesülni, hiszen kevesebb mint egy évtizedig volt hatalmon, az őt követő nyílt diktatúrákban pedig egyértelmű volt az egyén akaratának elnyomása.

¹² MOÓR GYULA: Logikum a jogban. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Magyar Panteon. Új Mandátum IV*, Budapest, 2001. pp. 82-84.

¹³ SZABÓ IMRE: *Ember és jog. Jogelméleti tanulmányok*. Akadémiai, Budapest, 1987. pp. 157.158.

II. Az akarat megjelenése a demokratikus alkotmányokban

Bizonyos államokban csak a szocialista diktatúrákat követően, míg más – már az újkori filozófusok korában is demokratikus – államokban, egyre jelentősebbé vált az egyén és a társadalom akaratkifejezésének rögzítése alkotmányi szinten. Kezdetben az egyes államok maguk rögzítették az akarat-, illetve cselekvési szabadságot bizonyos alapjogok formájában, később pedig a nemzetközi szervezetek kifejezetten ezekre specializálódva alakultak meg.

A kérdés azonban itt is a következő: a szabad akarat rögzítése „legfelsőbb törvényi” szinten egyben azt is jelenti, hogy az alkotmány megalkotástól kezdve már bizonyos tekintetben korlátozza az akaratot, vagy pedig ellenkezőleg, lehetőséget biztosít a mindenkori akarat érvényesítésére?

1. Az USA és a nemzetközi jog hatása az államok akaratára

Korábban említésre került a főhatalom, mint az állam legfelsőbb vezetési szintje *Georg Jellinek* háromelemű államtana alapján.¹⁴ Itt fejteném ki az államok akaratának megnyilvánulását globális szinten. Az államok akaratának érvényesülése során nem csak a bennük élő egyének akaratát és ez által az államok cselekményeinek legitimitását, belső szuverenitását kell vizsgálni, hanem az őket körülvevő, velük kapcsolatban álló államok általi elismerést is, a külső szuverenitást.

A belső szuverenitás a demokratikus államokban a politikai legitimitációt jelenti, tehát elvileg az állami főhatalom a társadalom akaratát testesíti meg és juttatja érvényre. Ahhoz, hogy ez sikerüljön, kívülről is szükséges a más államok általi elismerés. Amennyiben a társadalom csoportjainak akarata ütközik, vagy adott esetben a külső államok az elismerést vagy cselekvési lehetőséget korlátozzák, az állam akarata nem tud érvényesülni.

Az államok egyetemes szinten egyes államok, – mint az Amerikai Egyesült Államok – kezdeményezéseire alakították ki a nemzetközi jogot és rögzítették az egyetemes emberi jogokat. Az USA-t azért tartom kiemelőnek a kezdeményezések szempontjából, mert a történelem során kiemelt jelentőséggel bíró alapjogi konfliktusok megoldását kezdeményezte. Ilyenek a rabszolga felszabadítás, amelyből a személyi szabadság alapjoga és a rabszolgatartás, ill. emberkereskedelem tilalma származik. Szabályozásában továbbá megjelenik a védelem joga is a fegyvertartás engedélyezésében, a diszkrimináció tilalma a különböző rasszok egymás iránti toleranciájában, illetve a nemi identitáshoz és szexuális irányultsághoz való jog biztosítása és szabad kifejezése az önrendelkezési jogból kifolyólag. Vannak azonban ellenpéldák is: nevezetesen bizonyos államokban az abortusz kriminalizáltsága, amely komoly konfliktusokat szül.

Ezek után persze kérdés az, hogy a szuverén jogalkotói akarat mennyire akarja az iránymutatásokat – irányelveket, ajánlásokat – adaptálni alkotmányi és törvényi szinten, ha nincs erre konkrétan kötelezve a nemzetközi jog által. Az alapszabadságokat az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata is rögzíti. Bevezetője összefoglalja a tárgyi jog lényegét, de kiemeli, hogy annak diktatórikus érvényesülése esetén a társadalom akarata képes lesz megváltoztatni azt: „*Tekintettel annak fontosságára, hogy az emberi jogokat a jog uralma védelmezze, nehogy az ember végső szükségében a zsarnokság és az elnyomás elleni lázadásra kényszerüljön.*”¹⁵

Techet Péter: A jog mögötti akarat c. művében kifejti, hogy a jogalkotói akarat alkotmányozás és a jogszületés során nyilvánul meg, illetve annak háttérében áll. Ily módon csupán az adott társadalmi közeg képezheti annak korlátját. Ebből következően a társadalmi

¹⁴ TAKÁCS PÉTER: *Államelmélet a XIX-XX. században. Georg Jellinek elmélete.* (<https://core.ac.uk/download/pdf/159127065.pdf>).

¹⁵ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata Bevezető, United Nations Department of Public Information, NY. <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/hungarian>.

legitimáció hiánya esetén „nem akarható bármi tartós sikerrel.”¹⁶ Előbb-utóbb a tömeg fellázad, főleg, ha demokratikus alapjogaik az ellenállás jogát is magukba foglalják.

2. A generációk akaratának korlátozása és az ellenállás joga

A jogalkotó akaratának jogrendszerbeli kifejeződése, konkrét megnyilvánulása az alkotmányozás és a jogszabályalkotás folyamata. Az alkotmány kijelöli a jogszabályalkotás irányait, rendelkezéseinek megfelelően van lehetőség törvények és alacsonyabb szintű jogszabályok megalkotására, módosítására, hatályon kívül helyezésére. A kérdés az, hogy ha az alkotmány jelöli ki a jogalkotás irányzatát, akkor miért engedjük, hogy az alkotmány alapján alkotott jogszabályok – sarkalatos törvények – módosítsák magát az alkotmányt? Továbbá felmerül problémaként az is, hogy ha adott társadalmi közeg alkotmánya alapján kerül sor a jogalkotásra, akkor az őket követő nemzedék akaratára – mind alkotmányi, mind törvényi szinten – ez arányos korlátozást jelent-e a következő generáció akaratával szemben?

Erre a kérdésre keresi a választ Szakály Zsuzsa tanulmányában egy 1789-es levélváltás elemzésével Thomas Jefferson és James Madison között.¹⁷ A későbbi amerikai elnökök álláspontjaikat a kartális alkotmányok változtathatósága tekintetben fejtették ki. Arra próbáltak rájönni, hogy egy alkotmány akkor jó, ha gyakran változtatható és ez által minden generáció a saját akaratának érvényesülését biztosíthatja benne, vagy pedig akkor, ha nehezen módosítható, és ez által a nép jogi stabilitása biztosított. A jogszerű módosítás kérdése természetesen egy ideálisan békés társadalom keretein belül tárgyalandó, mivel ugyanebben az időszakban megfigyelhető francia alkotmányozási hullám bebizonyította, hogy ha a népből elegendően akarnak változást, akkor bármilyen jogszabály, akár még az alkotmány is, és vele együtt az egész állam berendezkedése megváltoztatható. A tanulmány Trócsányi Lászlótól vett idézettel oldja fel a problémát: „A folyamatos alkotmánymódosítások nem szolgálják az alkotmány stabilitását. Egy alaptörvénnyel szemben minimálisan elvárható követelmény, hogy annak szabályait a politikai erők hosszabb ideig tiszteletben tartásuk, és alkotmánymódosításra csak akkor kerülhessen sor, ha a társadalmi fejlődés az alkotmány megváltoztatását valóban igényli.”¹⁸

A generációk akaratának mindenek felletti érvényesülése csak az érme egyik oldala. Ha viszont olyan helyzet alakul ki, hogy az állam, a jogalkotó vagy bizonyos politikai erők akarják érvényesíteni az akaratukat, amellyel a tömeg nem ért egyet, akkor lesz jelentősége a már korábban is említett ellenállási jognak. Az ideális, békés, demokratikus társadalomban a jogalkotás során kerül az ellenállás joga biztosításra valójában a jogi rendelkezésekkel szemben való alkalmazásra, amelyek természetüknél fogva kötelezettségek. Ha viszont a jog által megszabott kötelezettségekkel szemben ellenállásnak van helye, akkor kiüresedni látszik maga a jogalkotás folyamata. A valóságban ez természetesen nem a demokratikus jogállamban hozott betartandó rendelkezésekkel szemben való ellenállást jelenti, sokkal inkább a zsarnok elnyomással szembeni fellépés, a „demokrácia védelmi eszközeként” szolgál.

¹⁶ TECHET PÉTER: *Jog mögötti akarat. Metapozitivisták kísérletek a német jogtudományban: Carl Schmitt és Ernst Forsthoff*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023. pp. 12.

¹⁷ SZAKÁLY ZSUZSA: Megkötheti-e egy generáció egy másik generáció kezét? Jefferson és Madison vitája az alkotmány szövegének módosíthatóságáról. In: Kurzsliz Péter – Sulyok Márton – Szalai Anikó (szerk.): *Liber Amicorum. Tanulmánykötet Trócsányi László 65. születésnapja alkalmából*. Szegedi Tudományegyetem, Szalai Anikó, Szeged, 2021. pp. 205.

¹⁸ TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: *Az alkotmányozás elvi kérdései*. (Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 46. Tom. 1-18. Fasc. / 1996, Az alkotmányozás elvi, történeti, tételes és összehasonlító jogi problémái: a kar munkatársainak tanulmányai 1. rész) pp. 175.

Szalai András fejti ki a zsarnok elnyomással szemben biztosított demokratikus ellenállási jog paradoxonját.¹⁹ Egyfelől, mivel e jog a demokráciában jogszerűnek minősített békésen gyakorolható törvényes eszköz az elnyomás ellen, egy zsarnoki rendszerben a jog kereteit a koncentrált hatalom határozza meg, így bármikor jogellenesnek minősítheti az ellenállás folytatását, a békés jellege ellenére pedig akár erőszakosan is felléphet. Másrészt a jelenlegi Btk. által szabályozott „alkotmányos rend erőszakos megváltoztatása”²⁰ mint büntetőjogi tényállás elveszítene bűncselekmény jellegét, tényállása kiüresedne egy diktatórikus rendszerben, ahol formálisan él a jogállam, de a jogalkotó egy személyben testesül, aki szabályozásában nem biztosítja az ellenállás jogát.

III. Akarat a magyar hatályos jogban

A demokratikus alkotmányban biztosított ellenállásnak tehát helye van, ha a politikai többség az alkotmánynak megfelelő jogalkotási eljárás keretében olyan rendelkezést hoz, amely egy nagyobb társadalmi csoport alkotmányos alapjogait vagy egyetemes emberi jogait sérti.

Bizonyos rendelkezések azonban manapság egyre nagyobb visszhangot váltanak ki. A továbbiakban a Magyarországon a jogszabályokban megjelenő bizonyos tekintetben korlátozott egyéni akarat bemutatásáról lesz szó a házasság és a bejegyzett élettársi kapcsolat példáján keresztül. Ezt követően pedig szót ejtek az akarat megjelenési formáiról a magyar törvényi szabályozásban.

1. Az akarat szabadság aktuális alapjogi kérdései Magyarországon

Mivel a jogalkotói akarat és az államfelfogás a magyar alkotmányozásban is megjelenik, így természetes, hogy a keresztény, konzervatív értékrend irányadó lesz a jogalkotás során, amelyet Alaptörvényünk R) cikke rögzít: „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége”.

Az Alaptörvény Záró Része is alátámasztja azt, hogy Magyarország népe a választott képviselők személyében Istennek és a keresztény eszméknek felel, miszerint „Mi, a 2010. április 25-én megválasztott Országgyűlés képviselői, Isten és ember előtti felelősségünk tudatában élve alkotmányozó hatalmunkkal, Magyarország első egységes Alaptörvényét a fentiek szerint állapítjuk meg.”²¹ Ebből kifolyólag semmilyen elfogadott jogalkotási aktus nem lehet a keresztény értékrenddel ellentétes, akár az egyén cselekvési szabadságának és akaratának korlátozása árán is.

Azonban mivel az uniós és a nemzetközi szabályok megkövetelik az emberi méltóságból fakadó önazonossághoz, nemi identitáshoz és szexuális orientáltsághoz való jog védelmét, de a házasság intézménye Magyarországon kifejezetten egy férfi és egy nő között létrejött érzelmi közösség, – amelyet a Ptk. nem szerződésként szabályoz, – így a magyar államnak muszáj volt hazánk keresztény értékrendjét összeegyeztetni a modern világgal és az egyének szabad akaratkifejezésével. Eredményeképp bevezetésre került a jogintézmény, amely a házassággal azonos joghatásokat váltja ki, a bejegyzett élettársi kapcsolat és az annak bejegyzésére szolgáló nyilvántartási rendszer.²²

¹⁹ SZALAI ANDRÁS: Az ellenállás joga, mint a demokrácia védelmének eszköze. In: Kurzsliz Péter – Sulyok Márton – Szalai Anikó (szerk.): *Liber Amicorum. Tanulmánykötet Trócsányi László 65. születésnapja alkalmából*. Szegedi Tudományegyetem, Szalai Anikó, Szeged, 2021. pp. 221-222.

²⁰ Btk. 254. §.

²¹ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>).

²² 2009. évi XXIX. törvény a bejegyzett élettársi kapcsolatáról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról.

2. Az egyén akarata a hatályos törvényi szabályozásban

A jogrendszer egésze az akarat érvényesítését, illetve korlátozását hivatott szolgálni. A tárgyi jogon belül csoportosítva beszélhetünk alanyi jogról, amely az akaratot érvényesítő jog mint döntési lehetőség áll fenn a jogalanyok számára, míg a kötelezettségek bizonyos tekintetben lehetnek cselekvésre kényszerítő vagy adott magatartást teljesen korlátozó, tiltó szabályok. A különböző jogágakban megjelenő jogi fogalmak, jogintézmények, kifejezések, de maga a kógencia és a diszpozitivizmus is az egyén jogon belül érvényesíthető akaratának és akaratszabadságának a behatárolására szolgálnak.

Az akarat kifejeződésének kérdése két fő jogterületen vizsgálendő: polgári jogi és büntetőjogi szempontból. Polgári jogi szempontból a Ptk.²³ számos tekintetben figyelembe veszi az egyéni akaratot. Ilyenek például a szerződéses akarat kifejezése, az akarati hiba mint érvénytelenségi ok, a jogilag releváns akarat, annak közlése, illetve a kívánt, azaz *akart* joghatás kiváltására képes nyilatkozat. Másik oldalról persze az akaratot korlátozó jogintézmények is jelentős számban előfordulnak. Példaként említendő a cselekvőképesség terjedelme függvényében kifejezhető jogilag releváns akarat életkor vagy bíróság jogerős gondnokság alá helyező határozata alapján, továbbá egyéb kötelezettséget, például fizetési meghagyást rendelő határozatok, amelyeknek nem feltétlenül *akar* eleget tenni az ember...

Büntetőjogi szempontból többször inkább szankcióként jelenik meg az akarat korlátozása eljárásjogi szempontból, amikor intézkedések és büntetések alkalmazására kerül sor. A szabadságvesztés mellett megemlíthető minden személyi szabadságot érintő kényszerintézkedés, így például az elzárás, előállítás, letartóztatás, őrizet, de a kötelező bírósági jelenlét is. Anyagi jogi szempontból is jelentős az akarat, – illetve a tudat és a lelkiismeret, – mivel ezek adják a bűnösség – szándékosság, gondatlan – elvárhatósági és egyben büntethetőségi alapját, továbbá a megbánás büntetés-kiszabási szempontból enyhítő jellegét. Büntethetőséget kizáró ok áll fenn a kényszer hatására bűncselekményt elkövető személy felelőssége vonatkozásában, akinek személyében az erőszak vagy fenyegetés mint az akaratát megtörő – *vis absoluta*, – vagy az akaratát hajlító, – *vis compulsiva*, – behatásként jelenik meg.²⁴ Külön kérdéskör a kóros elmeállapotú személy akaratszabadsága és az általa elkövetett cselekményért való büntetőjogi felelősség, amelyet a determinizmus problémakörében vizsgálunk.

A két jogterület után érdemes közigazgatási jogi oldalról is megvizsgálni a kérdést. A veszélyhelyzet idején hozott kormányzati intézkedések kétségtelenül az emberek szabadságát, szabad akaratát korlátozó rendelkezések, – mint például a koronavírus járvány idején elrendelt kijárási tilalom, – azonban egyértelmű, hogy egy ilyen volumenű jelenség mekkora egészségügyi veszélyt jelent a társadalomra, így az alapjogi kollíziót a nemzetbiztonsági, közegészségi indokok feloldják.

IV. A magatartásdeterminizmus neurológiája

Az akaratszabadság utolsó témakörében, miután az akarat meghatározását, különböző kifejezőmódjait részletesen bemutattuk, a *szabadság* és a szabad akarat ontológiáját vizsgáljuk. A nonkognitivist elmélet vonalán maradván egyre több természettudós és kutató jut arra az álláspontra, hogy az ember nem több mint pusztán organizmus, akikre ugyanúgy hatnak a természeti törvényszerűségek, mint a többi élőlényre és élettelen jelenségre. Azaz minden fizikai és kémiai reakciók eredménye. Ebből következik az, hogy minden ember szabadsága csupán illúzió, a gondolataink valójában az agyunkban lefolyó neurológiai folyamatoknak

²³ 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről.

²⁴ NAGY FERENC: *Anyagi büntetőjog. Alapvetések és a bűncselekmény tana*. Iurisperitus, Szeged, 2020. pp. 186-196.

köszönhetőek, amelyek azonos impulzusok hatására ugyanazt a következményt váltják ki. Ennek hatására a tudomány képes lehet megjósolni az egyének viselkedését.

Csak hogy, minden embert egészen a születésüktől kezdve folyamatosan más és más behatás ér, ezért nem lehet összehasonlítani, hogy azonos behatások esetén az emberek által feltételezhetően választott cselekvés valóban szabad akaraton alapult-e. A behatásokon kívül az idegtudomány álláspontja szerint mindegyikre hatással van a reakciót megelőző agyi állapot is. Látható tehát, hogy a téma kapcsán találkozunk a biológia, anatómia, neurológia, pszichológia és filozófia is annak érdekében, hogy megállapítható legyen egy jogi kategória: a szabadságon alapuló *felelősség*.²⁵

Egy 2004-ben tartott amerikai jogász és idegtudományi konferencia keretében a fejlődő neurológiai fejlemények, technikák várható hatásainak kérdéseit, felmerülő problémáit vitatták meg.²⁶ Szó került az agyi képalkotó eszközök megbízhatóságáról és jövőbeni várható fejlődéséről, ami nemcsak diszkriminatív elvárások elé állíthatná az egyéneket például munkavállalás során, de esetlegesen bizonyíthatná, hogy az emberi cselekedetek pusztán fizikai-kémiai reakciók eredményei, amely azt jelentené, hogy az emberi magatartás megjósolható, azaz determinált, – ebből fakad tehát az elmélet elnevezése, – amely szükségképpen aláásná az akaratot (szándékot) alapuló cselekedetért való felelősség jogintézményét.

A jelenlévő szakemberek végezetül arra jutottak, hogy a jog szerepe ilyen drasztikus módon nem fog csökkenni a természettudományos technológiák fejlődésének hatására, azonban mindenképp hasznos lenne az ilyen eszközök használata például az igazságügyi elmeorvos szakértő munkája kapcsán, amikor a beszámítási képességet méri fel. Sokkal inkább filozofikus megközelítés, de mint kérdés felmerül: ha valakinek a személyében megállapítják a beszámítási – vagy polgári jogi tekintetben belátási – képesség hiányát, és ezt látszólag szakmailag és racionálisan is indokolták, a döntés arányos-e az adott személy tudatában megjelenő immáron torz világgéppel, amely nem hagyja őt akarata szerint érvényesülni?

²⁵ MOLNÁR ANDRÁS: *A karteziánus emberkép megkérdőjeleződésének esetei a jogban*. In: *Jogelméleti Szemle*, 2019/3, pp. 17-36.

²⁶ Brent Garland: *Neuroscience and the Law. Brain, Mind, and the Scales of Justice. A Summary Report on an Invitational Meeting Convened by The American Association for the Advancement of Science and the Dana Foundation*. Dana Press, New York, 2004. pp. 1-17.

Összegzés

Láthattuk tehát, hogy a jog és az akarat viszonya számos komplex kérdéskört foglal magában. Bemutatásra került többek között maga az akarat meghatározásának nehézsége, szinonim fogalmaitól való elhatárolása, jogtörténeti fejlődése filozófiai elméletek mentén, majd napjaink jogához érkező az absztrakt *Kant*-i és *Kelsen*-i megközelítésből konkrét problémakörök vizsgálatába kezdünk.

A hatályos jog szempontjából bebizonyosodott, hogy az akarat nem csak egyéni és társadalmi szinten, de jogalkotói, szuverén állami és nemzetközi szinten is megjelenik, és az egyes jogalanyok egymás akaratát saját javukra tudják korlátozni. Egyik oldalról az állam korlátozza belső egyéni akaratát kötelezettségeket kiszabó olyan jogintézményekkel, mint a házasság, ami kötelezően nő és férfi között létrehozandó egység, továbbá a bírósági határozatok, amelyek a gondnokolt cselekvőképességét részlegesen vagy teljesen korlátozzák, és egyéb intézkedések, legyenek azok közbiztonsági célúak vagy szankciós, intézkedési jellegűek. Másik oldalról a demokráciákban megjelenő ellenállási jog emelendő ki, amely a tömegek számára biztosítja a védelmet a zsarnoksággal szemben, a jogszerű törvény- és alkotmánymódosítási folyamatok mellett.

Bár a korlátok nélkülözhetetlenek a jogban a közrend fenntartása érdekében, összességében elmondható, hogy az akarat általánosságban véve erősebb, mint a jog. A jogalkotás ténye alátámasztja, hogy az akarat létezett előbb, a jog nem létezne akarat nélkül. A jogszabályokban maga a jog mindig próbál a korlátlan akaraton felül kerekedni azzal, hogy olyan fogalmakat ismételget, mint a joguralom, jogállamiság, demokrácia, felelősség. De az igazság az, hogy valaminek az általános legitimitációját nem kell ennyiszor ismételni, hogy biztosított legyen a fennmaradása. Akarat akkor is van, ha nem beszélünk róla. Jog nincs, csak ha állandóan rá hivatkozunk, hogy az akaratunkat érvényesíteni tudjuk.

Azonban a történelmi és jelenkori filozófusok és jogtudósok nagy része is arra a következtetésre jut az akarat jog általi korlátozottsága kapcsán, hogy az nem korlátlan, de nem a jog korlátozza. Egy valami szab neki gátat, mégpedig a *ráció*, amelynek tekintetében kiegészítendő a kezdeti feltételezésem. Az agyunk a külvilágot érzékelve csak olyan dolgot kívánhat, amelyek elérésére a természeti törvények és a természetjog alapján reális lehetőség van, tehát a racionalitás szükségképpen gátat képez az akaratnak.

Végezetül pedig betekintést nyertünk egy még fejlődőben lévő tudományterületre, az emberi magatartásdeterminizmusmal kapcsolatos idegtudományi kutatásokba. Bár a jogintézmények számára előrelátható veszélyt nem jelent az agyi képalkotó eszközök fejlődése, továbbra is eldöntetlen a kérdés, miszerint az akarat szabadsága és a döntési autonómia vajon létező jelenség, vagy pusztán az agyunkat ért impulzusok hatására reagáló kémiai vegyületek eredménye, amelyek természeti törvények alapján előre megjósolhatóak lehetnek.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom

- BOROS JÁNOS: Az akarat autonómiája. In: *Immanuel Kant*. (<https://mersz.hu/boros-immanuel-kant/>)
- BRENT GARLAND: *Neuroscience and the Law. Brain, Mind, and the Scales of Justice. A Summary Report on an Invitational Meeting Convened by The American Association for the Advancement of Science and the Dana Foundation*. Dana Press, New York, 2004.
- BRONISLAW MALINOWSKI: Bűncselekmény és szokás a vad társadalomban. In: H. Szilágyi István – Varga Csaba (szerk.): *Jog és antropológia*. Osiris, Budapest, 2000.
- FRIVALDSZKY JÁNOS: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 2007.
- JOHN RAWLS: *A népek joga. Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. Ford.: Kaszás Gábor, Krokovay Zsolt. L'Harmattan, Budapest, 2008.
- KORMOS JÓZSEF: *Filozófia és az etika tanítása*. PPKE-BTK egyetemi jegyzet, Budapest-Piliscsaba, 2016.
- NAGY FERENC: *Anyagi büntetőjog. Alapvetések és a bűncselekmény tana*. Iurisperitus, Szeged, 2020.
- MOLNÁR ANDRÁS: *A karteziánus emberkép megkérdőjeleződésének esetei a jogban*. In: *Jogelméleti Szemle*, 2019/3. (https://jesz.ajk.elte.hu/2019_3.pdf)
- MOÓR GYULA: Logikum a jogban. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Magyar Panteon*. Új Mandátum IV, Budapest, 2001.
- SZABÓ IMRE: *Ember és jog. Jogelméleti tanulmányok*. Akadémiai, Budapest, 1987.
- SZAKÁLY ZSUZSA: Megkötheti-e egy generáció egy másik generáció kezét? Jefferson és Madison vitája az alkotmány szövegének módosíthatóságáról. In: Kurzslicz Péter – Sulyok Márton – Szalai Anikó (szerk.): *Liber Amicorum. Tanulmánykötet Trócsányi László 65. születésnapja alkalmából*. Szegedi Tudományegyetem, Szalai Anikó, Szeged, 2021.
- SZALAI ANDRÁS: Az ellenállás joga, mint a demokrácia védelmének eszköze. In: Kurzslicz Péter – Sulyok Márton – Szalai Anikó (szerk.): *Liber Amicorum. Tanulmánykötet Trócsányi László 65. születésnapja alkalmából*. Szegedi Tudományegyetem, Szalai Anikó, Szeged, 2021.
- SZMODIS JENŐ: *A jog realitása. Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletekig*. Kairosz, Budapest, 2005.
- TAKÁCS PÉTER: *Államelmélet a XIX-XX. században. Georg Jellinek elmélete*. (<https://core.ac.uk/download/pdf/159127065.pdf>)
- TECHET PÉTER: *Jog mögötti akarat. Metapozitivisták kísérletek a német jogtudományban: Carl Schmitt és Ernst Forsthoff*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023.
- TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: *Az alkotmányozás elvi kérdései*. (Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 46. Tom. 1-18. Fasc. / 1996, Az alkotmányozás elvi, történeti, tételes és összehasonlító jogi problémái: a kar munkatársainak tanulmányai 1. rész)

Jogszabályok

2009. évi XXIX. törvény a bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról
2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről
2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről
- Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, United Nations Department of Public Information, NY. <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/hungarian>
- Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>)